
Boekbesprekingen

C. J. Lammers: **Organisaties vergelijkenderwijs**, Het Spectrum Utrecht, 1983, 552 blz.

'Organisaties vergelijkenderwijs' is geen thriller, waarmee een slapeloze nacht ongemerkt voorbijvliegt. Het is eerder een naslagwerk, dat men maandenlang op het nachtkastje kan laten liggen om van tijd tot tijd bepaalde gedeelten nog eens na te lezen. Het is een zeer afgewogen, uitgebreide inventarisatie van de organisatiesociologie, dat wil zeggen een internationale discipline temidden van sociologie, sociale psychologie en bedrijfskunde. Sinds de jaren vijftig is in de organisatiesociologie een langzamerhand onoverzichtelijk geworden hoeveelheid studies geproduceerd. Steeds opnieuw probeert men deze studies met behulp van een 'grote theorie' onder dak te brengen. Met behulp van Lammers' boek is de lezer in staat overzicht te krijgen over het omvangrijke materiaal, zonder tegelijk met een 'omvattende' theorie te worden geconfronteerd. Nederlandse organisatiesociologen zijn van nu af in het voordeel, want in het Engelse, Franse en Duitse taalgebied bestaat geen overzicht van dergelijk kaliber.

Van de 'handboeken in de leer van organisaties', die ook zulke overzichten willen geven, verschilt dit boek door het steeds volgehouden *sociologische* perspectief. 'Organisatie' is voor veel onderzoekers een vanzelfsprekend lijkende, duidelijk af te grenzen onderzoeks-eenheid. De grenzen worden door lidmaatschap of door functiebeschrijvingen vastgesteld. Nadruk wordt gelegd op doelmatigheid en doeltreffendheid van de organisatie. Het instrumentalisme is de heersende ideologie onder de wetenschappers op dit vakgebied. De behoefte aan 'recept-kennis' van de zijde van bedrijfswetenschap en van management-leer zijn aan de overwegend instrumentalistische oriëntatie niet vreemd.

Bij Lammers ligt dit anders. Vanaf het begin maakt hij duidelijk, dat 'doelen' en daarmee de inrichting van de organisatie niet alleen door managers worden bepaald, maar door alle mogelijke anderen. Dat leidt ertoe dat verschillende (sub)doelen elkaar kunnen tegenspreken: sommigen zoeken in een organisatie louter naar een baantje; sommigen naar een bevredigende taak; anderen vooral naar contact met andere mensen, met zo weinig mogelijk hiërarchische afhankelijkheid; anderen definiëren de 'organisatie' vooral vanuit de invalshoek van de cliënten – dus van buitenaf – of vanuit het gezichtspunt van de zakenpartners, die uitwisselings- en concurrentierelaties hebben; weer anderen zien de organisatie uit het oogpunt van belastinginning. Wat voor de één het 'milieu' van organisaties wordt gezien, wordt door anderen, de 'netwerkteoretici', zelf als 'organisatie' beschouwd. Dit kan zover gaan, dat geen betrouwbare grens meer te trekken valt en een gemeenschappelijke doelstelling uit het zicht verdwijnt. Wat dan overblijft zijn alleen nog 'handelingspatronen', waarin de deelnemers beurtelings in conflict en coöperatie bezig zijn met 'organiseren'.

Maar, zal iemand tegenwerpen: hoe mensen zich organiseren, dat is toch het thema van de

sociologie-in-zijn-geheel. Doordat Lammers – en met hem allen die zich als ‘organisatiesociologen’ betitelen – van een onderzoekseenheid ‘organisatie’ uitgaat die plausibel genoeg is, kan hij zijn object uit de stroom van interactiepatronen, wisselwerkingen en waarnemingsdivergenties tillen. Hoe Lammers dit doet wordt duidelijk uit de auteurs die hij *niet* behandelt. De aanpak van Luhmann (p. 412) en die van Goffman (p. 388) worden weliswaar genoemd, maar niet verder behandeld, voornamelijk omdat zij zich niet goed lenen voor projectmatig onderzoek, dat met behulp van hypothesen tot empirische toetsing wil komen. Goffmans en Luhmanns aanzetten bieden geen mogelijkheid tot cumulatief onderzoek. ‘Organisatie’ wordt voor Lammers uiteindelijk toch gedefinieerd door *doelstellingen*. Effectiviteit (doeltreffendheid) en efficiëntie (doelmatigheid) blijven de belangrijkste maatstaven bij de opstelling van hypothesen. Het kennisdoel van het leveren van *verklaringen* staat altijd ten dienste van een mogelijke evaluatie. ‘Leefbaarheid’, ‘bestuurbaarheid’ en ‘beheersbaarheid’ zijn criteria waaraan een organisatie, wil zij overleven, tenminste moet voldoen.

Desalniettemin: tegenover de absolutistische pretenties waarmee management-deskundigen de vervulling van integratieve doeleinden poneren, vertegenwoordigt Lammers een ‘verlicht relativisme’. Samenvattend onderscheidt hij (op blz. 371 e.v.) tussen een ‘systeemmodel’, waarin de organisatie als functionele eenheid wordt getekend, en een ‘partijenmodel’, waarin de organisatie als een conglomeraat van partijen met uiteenlopende belangen en zienswijzen verschijnt. De socioloog zal hierin de discussie herkennen tussen systeem- en conflictbenaderingen, tussen de optimistische managers en de pessimistische, tussen sociale actievoerders en bewakers van de ‘status quo’, tussen empirici en actie-onderzoekers. Een tweedeling, kortom, die heel wat associaties oproept en de wereld ordent, maar die tegelijk weer gerelativeerd wordt.

Lammers heeft hiermee het dilemma van een definitie ontlopen. Hij hoeft niet de definitie van ‘organisatie’ te isoleren uit de veelheid van ‘organisatorisch’ te noemen verschijnselen. Hij komt tot zijn onderzoekseenheid door inductie: ‘Organisatie is dat wat de organisatiewetenschappers als kennisobject hebben gekozen’. Een reeks van vergelijkende studies komt aan de orde: vergelijkingen tussen productiebedrijven met verschillende produkten en technologieën, in verschillende landen en culturen, productiebedrijven op hun beurt vergeleken met de organisatie van het openbaar bestuur, met kerken, ziekenhuizen of totale instituties, alle gezien in hun historische variabiliteit. Bij de pogingen tot classificatie wordt deze hoeveelheid variabelen groter dan bij Linnacus die de levende wezens in een hiërarchische classificatie wist onder te brengen. De organisatiesociologie neemt toevlucht tot het scheppen van steeds nieuwe typologieën. Veel van dergelijke typologieën verschillen slechts en détail van andere of geven aan oude opvattingen een nieuwe naam. Lammers slaagt erin deze overeenkomsten aan te tonen, zonder de verschillen weg te moffelen. Die verschillen verklaart hij, vanuit een eerder begripvol dan cynisch beeld van het wetenschappelijk bedrijf, door te wijzen op de verschillende disciplines die in interdisciplinair onderzoek samenwerken, op de afkomst van de onderzoekers en op de mateloze drang tot oorspronkelijkheid, die te zamen voor een tropische veelkleurigheid zorgen.

Uiteindelijk is het niet de typologie van ‘organisaties’ maar die van organisatiewetenschappers, die enige eenheid in de verwarrende veelheid brengt. Lammers is zelfs in staat te tonen, dat ondanks alle drang zich tegenover anderen te profileren, toch een cumulatie van kennis over organisaties plaatsvindt. Mij komt deze balans overtuigend voor. Dat dat zo is, is niet in het minst te danken aan interdisciplinaire ondernemers, zoals C. J. Lammers, die met de European Group of Organizational Scientists (EGOS) en met het oprichten van tijdschriften een eigen inter-discipline hebben gerealiseerd.

De organisatiewetenschapsbeoefenaren bieden zelf een voorbeeld van opmerkelijke

organisatie. Hun resultaten zijn controleerbaar met behulp van methodische standaarden, ontleend aan een strikt empirisch ethos. De organisatie is bestuurbaar via de toegang tot congressen en publikatiemedia. Haar levensvatbaarheid heeft zij met de in dit overzicht blijken veelheid aan theorieën en onderzoeken gedemonstreerd.

Erhard Blankenburg

H. S. Merens-Riedstra: **Leven zonder Werk** Samenvatting van de resultaten van een onderzoek bij arbeidsongeschikten, z.p. en z.j.

In deze brochure wordt een onderzoek onder gehuwde Nederlandse mannen van 25 tot 55 jaar, uit heel Nederland, die op grond van bepaalde aandoeningen een ziektewet- of WAO-uitkering genieten. In het onderzoek staan de volgende vragen centraal:

- Hoe ziet het 'Leven zonder Werk' van arbeidsongeschikten eruit, en
- Hoe zijn hun ervaringen, wat denken zij over de verschillende aspecten van het arbeidsongeschikt zijn.

De aspecten die aan de orde komen zijn: de ziekte, de betekenis van het werken en het niet-werken, de tijdsbesteding, de sociale omgeving, de gezinsomstandigheden en de waardering voor het leven zonder werk. Bij het beschrijven van de ziekte stelt de schrijfster, dat arbeidsongeschikten eigenlijk geen zieken zijn, maar veel meer gezien moeten worden als werklozen met een handicap. Een van de argumenten daarvoor is: Veel ex-arbeidsongeschikten blijven arbeidsongeschikt, omdat veel werkgevers een verhoogd risico vooronderstellen bij ex-arbeidsongeschikten; en ze daarom niet in dienst willen nemen.

Het is jammer, dat deze stelling niet hard gemaakt kan worden, omdat de gekozen doelgroep een vergelijking tussen arbeidsongeschikten en 'echte' werklozen onmogelijk maakt.

Het belangrijkste aspect van het arbeidsongeschikt zijn is het niet-werken. Alle overige aspecten zijn op een of andere manier hierop terug te voeren. Zo ook de impliciet gestelde vraag, of arbeid door iets anders te vervangen is. Het antwoord op deze vraag volgt uit de volgende conclusies: arbeidsongeschikten vinden dat arbeid als (morele) plicht door niets te vervangen is. Als inkomstenbron is het werken weliswaar te vervangen door een uitkering, maar de meeste respondenten verdienen hun geld liever zelf. Arbeid als tijdsbesteding en tijdsstructurering is onvervangbaar. De meeste arbeidsongeschikten hebben bijzonder veel problemen om hun tijd te structureren en vooral ook nuttig te besteden (veel activiteiten vinden plaats om de tijd te doden).

Het sociale contact met collega's, hun erkenning en waardering, als ook de nuttige bijdrage aan de maatschappij, dit alles valt weg wanneer men arbeidsongeschikt wordt. Een gedeeltelijke compensatie hiervan is te vinden binnen de sociale omgeving van de arbeidsongeschikte, maar het weegt niet op tegen de werksituatie. Het is duidelijk, dat het antwoord op bovenstaande vraag negatief is. De teneur van de samenvatting is dan ook: Leven ZONDER werk is slecht surrogaat voor het leven MET werk (lieft 76% respondenten vinden, dat je pas door te werken een volwaardig lid van de maatschappij wordt).

De geïnteresseerde lezer blijft met de vraag over in hoeverre deze samenvatting inmiddels aan actualiteit heeft ingeboet. Immers, juist vanaf het moment dat de gegevens van het onderzoek verzameld zijn, heeft zich een explosieve groei voorgedaan in het aantal niet-werkenden in de samenleving. Niet werken, zowel met als zonder handicap, is daardoor aanzienlijk minder 'bijzonder' geworden. Welke invloed heeft deze ontwikkeling gehad op de destijds geldende arbeidsnorm en op de wijze waarop door arbeidsongeschikten het leven zonder werk ervaren wordt?

Het is voor een verschijnsel waar tegenwoordig veel mensen mee in aanraking komen erg aangenaam dat deze goed leesbare samenvatting in deze vorm op de markt is gekomen, en zij op deze wijze kennis kunnen nemen van dit onderzoek.

R. Klaasman

A. Frid: **Panklaar voor de zitting. De praktijk van het strafproces rondom de rechter-commissaris.** Gouda Quint, Arnhem 1982, 272 pp.

Een rechter-commissaris, ook wel onderzoeksrechter of rechter van instructie geheten, heeft na de periode van 'inverzekeringstelling' van een verdachte – waarover politie en Officier van Justitie (OvJ) beslissen – op vordering van een OvJ te beslissen over het gerechtelijk vooronderzoek en/of de 'inbewaringstelling' of voorlopige hechtenis. Met zijn besluit begint het voorarrest van een verdachte en verhuist die van het bureau naar het Huis van Bewaring. Het boek van Frid nu gaat voornamelijk over deze rechter-commissaris (juridische afkorting: RC), die als lid van de rechterlijke macht hapklare strafrechtelijke brokken moet afleveren aan de rechter ter zitting of, beleefder maar even populair uitgedrukt, de zaken panklaar voor de zitting moet maken (bijv. p. 233).

De auteur baseert zijn verhaal op observaties van verhoren door Amsterdamse onderzoeksrechters in 1969, toen er vier van die rechters waren, en in 1981, toen er vijf waren. Deze jaren liggen gunstig rond 1974, het jaar waarin een wetwijziging tot stand kwam inzake de terugdringing en verkorting van het voorarrest, en om welke wetwijziging het verhaal regelmatig scharniert. Frid begint met een kijkje in het Kabinet van instructie (sinds enkele jaren in de Bijlmerbajes) waar de dienstweek van de RC zich afspeelt. Vervolgens komen de twee hoofdtaken aan de orde: het gerechtelijk vooronderzoek en de voorlopige hechtenis. Belicht door uitspraken van de onderzoeksrechters passeren daarna de andere betrokkenen de revue, zoals de verdachte, diens advocaat, de tolk als het om vreemdelingen gaat, de reclasering, etc. Frid maakt nog een uitstapje naar de Raadkamer – een uit drie rechters bestaand college dat heeft te beslissen over de verlenging van het voorarrest –, en besluit met biografietjes en nog wat impressies van de onderzoeksrechters uit 1969 en 1981.

Eerst de positiva. Het boek besteedt aandacht aan een in vergelijking met de rechter, de politie en de OvJ zwaar onderbelichte maar belangrijke figuur in de strafrechtspleging. Het besluit van de RC legt immers de rechterlijke beslissing bijna vast, heeft een prejudiciërend effect (p. 110): na X dagen voorarrest volgt hoogstwaarschijnlijk een onvoorwaardelijke vrijheidsstraf van X (of iets meer) dagen *met aftrek van* het voorarrest; 'wat je vóór zit, spaar ja ná te zitten', aldus een van hen (p. 159). Verder hebben de observaties en de uitlatingen van de onderzoeksrechters heuristische waarde voor verder of écht onderzoek naar het optreden en de invloed van de RC.

Het boek 'probeert de dagelijkse werkelijkheid van de RC te ontsluiten voor een ruime lezerskring' (p. 2). Die kring is zó ruim genomen (p. 3-4), dat nog ergens op mikken helemaal niet meer lijkt te hoeven. Veel pretenties heeft het boek niet, en dan moet het wel erg gek lopen wil het alsnog misgaan. En het gaat op veel punten mis. Het meest opmerkelijke is, dat het een verhaal of een serie verhaaltjes is (p. 5) en geen betoog: het boek komt niet tot een conclusie, laat staan een evaluatie. Als dat het gevolg is van de keuze voor het 'niemandsland tussen wetenschap en journalistiek' (p. 1) – het lijkt mij inderdaad geen van beide –, dan voortaan maar een andere keuze. Trouwens, het oogmerk om de kloof tussen juridische en sociale werkelijkheid te schetsen (p. 5) klinkt met de lange '*debunking*'-traditie in gedachten al wat afgezaagder. Het zijn verder niet alleen pioniers die niemandslanden betreden maar ook smokkelaars. Frid geeft zich over aan een impressionisme waarbij de verwarrende

werkelijkheid in een bijna even warrig verhaal wordt weergegeven. Het alledagsimpressionisme van de gesprekspartners – steeds rechters, nooit een verdachte of een advocaat – en het soms daaruit voortvloeiende geleuter wordt in de tekst tot 'systeem' verheven, waarbij zonder scepsis of evaluatie van alles voor zoete koek wordt geslikt, terwijl het die rechters toch duidelijk aan feitelijk overzicht ontbreekt, zelfs ten aanzien van hun eigen activiteiten (p. 131). Een fraai voorbeeld van het een en ander geeft Frid met de voorzitter van de Raadkamer, als die rechter op één pagina (p. 228) vijf alternerend positieve en negatieve oordelen over de advocaten ten beste geeft. Alleen tactisch slim geplaatste kwantitatieve mist ('wel eens, heel veel, lang niet altijd, etc.') biedt hier en elders redding.

De lezer moet de conclusies kennelijk zelf maar uit een zee van tekst opvissen. Zo bijvoorbeeld de toename van de vreemdelingen en de opkomst van de heroïnegebruikers als verdachten; de toegenomen informele behandeling van de RC; het toegenomen aantal 'schorsingen' van voorarrest; de toenemende invloed van de (afwezige) plaatsingscapaciteit van de Huizen van Bewaring op voorarrest-beslissingen (p. 105, 126, 143-4, 149-50, 229); de ruime mate van 'discretion' voor een RC en zijn moraliserende optreden (p. 76, 147, 161, 169, 194, 253-4); de matige tot slechte communicatie tussen rechter, OvJ en politie enerzijds en de RC anderzijds (p. 3, 206-8, 244, 266-7), etc.

De auteur zet zich weliswaar af tegen het kwantitatieve onderzoek van bijvoorbeeld het WODC (de onderzoeksafdeling van het ministerie van Justitie) – 'dit boek is afgestemd op een andere golflechte' (p. 5), hetgeen klopt gehoord de hoeveelheid ruis en *fading* –, maar zegt er dankbaar gebruik van te maken (p. 4). Dat blijkt echter nauwelijks. Een voorbeeld. Amsterdam is een nogal uitzonderlijk arrondissement, zo heet het op p. 220. Daar had Frid maar eens gebruik moeten maken van WODC-studies terzake, die overigens wijzen op een Amsterdams versus een Haags model, met een sterke respectievelijk zwakke prejudiciële invloed van de RC. Iets dergelijks kan ook worden gezegd van de verschillen in preventief hechtend optreden per arrondissement (p. 131). (Zie bijv. A. Berghuis/L. Tigges, 'Voorlopige hechtenis in de jaren 1972 en 1975'; idem, 'Voorlopige hechtenis, toepassing, schorsing en zaken met lange duur': p. 57-62, respectievelijke WODC-nrs. 10 en 17, 's-Gravenhage, 1979 en 1981.)

Dit boek lijkt mij als leerboek, zoals de achterflaptekst pretendeert, niet geslaagd. Zo is er zelfs geen zakenregistertje met het informele praktijklatijn. Of het dan als leesboek – zie alweer de achterflaptekst – geslaagd mag heten, valt te betwijfelen omdat ook *fiction* doorgaans een pointe heeft. Het is naar mijn mening eerder een goedkoop boek, en de prijs – die mij als erg hoog voorkomt gelet op de eenvoud van druk (geen symbolen, tabellen, grafieken, etc.) – had daaraan aangepast moeten worden. Maar de titel ligt lekker in het gehoor en zal commercieel wel trekken. Om op die titel te variëren: het boek lijkt mij panklaar voor De Slechte.

R. J. Smits

N. H. M. Roos: **Lekenrechters. Een empirisch onderzoek naar het functioneren van de lekenrechters bij de Raden van Beroep voor de sociale verzekeringen.** Kluwer, Deventer 1982, 248 pp.

De Raden van Beroep zijn de rechtscolleges in eerste aanleg voor sociale-verzekeringszaken en zijn samengesteld uit één beroepsrechter als voorzitter en twee deeltijds fungerende lekenrechters, gerecruteerd uit kringen van werknemers- en werkgeversorganisaties. Het onderhavige proefschrift nu gaat over dat lekenelement: de bedoeling ervan, de waardering ervoor, de visies erop en toetsing van 'verklaringen' voor het functioneren ervan. Het vormt

een waardevolle bijdrage aan het thema in kwestie, omdat in Nederland naar lekendeelname aan rechtspraak slechts één keer eerder empirisch onderzoek is verricht.

Een klare probleemstelling kan ik niet ontwaren, ofschoon er doelstellingen te over zijn. Over het gesuggereerde praktische en theoretische belang van de studie (p. 7-8) had Roos beter kunnen zwijgen, omdat hij er nergens expliciet op terugkomt en (wellicht daarmee samenhangend) omdat het er, zoals omschreven, ook niet in zit. Gezien de bevinding dat het lekenelement weinig heeft te betekenen zou de enige uitzondering de conclusie kunnen zijn, dat lekendeelname momenteel nauwelijks een middel lijkt om aan de kritiek op de rechtspraak tegemoet te komen.

De tekst bestaat uit twee delen: de 'politieke aspecten van het lekenelement' en 'verklarende hypothesen'. In deel I komen aan bod: de geschiedenis van de terzake relevante wetten, de gehanteerde argumenten pro en contra het lekenelement, en de visie op de lekenrechters van achtereenvolgens de beroepsrechters (N = 31 uit 31), de lekenrechters zelf (N = 301 uit 573), de klagers, altijd werknemers die in beroep gaan tegen beslissingen van de bedrijfsverenigingen (N = 169), en de organisaties van werknemers en werkgevers. De benodigde interviews en enquêtes werden gehouden in 1977-1978, terwijl de auteur verder kon beschikken over 69 griffieverslagen van beraadslagingen en zittingen aangaande 920 zaken uit begin 1978 (19% van alle zittingszaken over die periode).

De conclusies zijn ontlusterend, hoe weinig schokkend zij mogen zijn voor 'ingewijden'. De klagers, de belangenorganisaties en in het bijzonder de beroepsrechters menen dat die lekendeelname niet veel voorstelt en geen van allen ziet er ook veel in. Alvorens op de rechterstoel te belanden hadden de leken zelf ook al geen hoge dunk van dat lekenelement, maar dat verandert tijdens de rolvervulling. Dat gaat zelfs zover dat zij lichtelijk euforisch hun bijdrage hoger aanslaan dan op grond van de 'objectieve' griffieverslagen werkelijk het geval blijkt te zijn. Opmerkelijk is dat de leken nogal eens overcompensatiegedrag vertonen: werknemerrechters die tégen en werkgeverrechters die vóór een klager pleiten (p. 57, 171-4, ook p. 144). De klagers tekenen voor een van de dieptepunten van deze waarderingsdepressie: slechts 11% van de terzitting verschenen klagers (n = 111) was ervan op de hoogte dat er leken in het college zaten (p. 96)!

Deel II is empirisch-theoretisch van aard en vangt aan met een exposé van buitenlands onderzoek naar het lekenelement in de rechtspraak. Op enkele uitzonderingen na blijkt theoretische bloedarmoede troef te zijn. De auteur construeert vervolgens – achteraf, volgens een 'husteron-proteron-procedure' (p. 166) ná de dataverzameling en in interactie met interpretaties van de data – een viertal hypothesen en een nogal mistige roltypologie ter beschrijving van het gedrag van vijf typen beroepsrechters. Het betreft de these van de 'evenredige distantie' (ontleend aan Weber en Görlitz), de 'bemiddelingsthese' (ontleend aan Blegvad/Rasmussen), de 'spreekbuithese' en de 'ervaringstheze'. Eén van de variabelen is steeds lekenactivisme. De evenredige-distantiethese houdt een positieve covariatie in van lekenactivisme, theoretisch met een formeel-legale oriëntatie van de beroepsrechter en operationeel met het gemiddelde gegrondheidspercentage per beroepsrechter (voortaan: rechterpercentage). De bemiddelingsthese komt daarentegen neer op een bolrond gekromde covariatie van dat rechterpercentage met lekenactivisme. De spreekbuithese kan oorzakelijk worden geduid: hoe meer lekenactivisme, des te hoger het gemiddelde gegrondheidspercentage per zitting, met gemiddeld 13 zaken (voortaan: zittingspercentage). De ervaringstheze luidt: hoe meer ervaring als lekenrechter, des te meer lekenactivisme. Alleen de bemiddelingsthese gaat op, terwijl daarnaast de roltypologie adequaat wordt geacht.

De reserves die de auteur zelf ten toon spreidt (p. 165-6) ten aanzien van zijn theorieconstructies en 'verkennende toetsingen' – merendeels bivariate analyses – verdienen een krachtige onderstreping, omdat er nogal wat op valt aan te merken. Uitgesproken zwak vind

ik de operationalisering van de thesen, en dan in het bijzonder het gegoochel met de gegrondheidspercentages. (In het geval van de rechter ook 'gegrondheidsneiging' genoemd – een gedragsdispositie dus: p. 166.) Neem de spreekbuisthese, die overigens nogal divers is geformuleerd (p. 158, 164, 168): die doet in de testsituatie met de aanname dat pleiten vóór de klager óók een werkgeversbelang is ònvoldoende recht aan de notie van belangenbehartiging. De test voor de ervaringsthese lijkt zo klaar als een klontje (p. 152), maar bij de toetsing draaft het zittingspercentage op, waarbij Roos aanneemt dat een hoger zittingspercentage voor meer lekeninvloed en dat weer voor meer lekenactivisme staat (zie: de spreekbuisthese). Een euvel van die gegrondheidspercentages is, dat zij niet onafhankelijk zijn van de covariërende variabele (lekenactivisme), hoe dominerend beroepsrechters ook mogen zijn. (Zie voor een tegengeluid: p. 189.) Dit kan, afhankelijk van de assumpties omtrent datgene waarvoor het rechterpercentage indicator wordt geacht, tautologische implicaties hebben. Mijn indruk is verder dat het verschil tussen de evenredige-distantiethese en de bemiddelingsthese alléén de richting van de covariatie is, en dat het rechterpercentage in beide thesen indicator is voor dezelfde variabelen of (theoretische) begrippen. Dat lijkt er niet op; zeker is bij de bemiddelingsthese ònduidelijk waarvoor dat rechterpercentage nu een indicator is. In het midden waar het dan wel een geldige indicator voor zou kunnen zijn, lijkt het nauwelijks een goede operationalisering van Webers begrip 'formeel-legale oriëntatie' van beroepsrechters (p. 157). De auteur had dat begrip beter kunnen operationaliseren bijvoorbeeld via reacties van rechters op fictieve *cases* en keuzesituaties inzake formele versus materiële rechtvaardigheid, wetmatigheid versus billijkheid, 'Normgerechtigheid' versus 'Einzelfallgerechtigheid', etc., of via inhoudsanalyse van de conceptvonnissen. Die gegrondheidspercentages verstrikken Roos ook nogal eens in formuleringen, waarbij (geaggregeerd) 'gedrag', dat achteraf pas te constateren valt, verondersteld wordt effect te hebben gesorteerd op het eraan voorafgaande gedrag van de betrokkenen, en waaruit het is samengesteld (p. 173-4). In dat verband lijkt mij de mogelijke *stress*-situatie voor de leken pure fictie, terwijl de formulering voor de herkenning van demonstraties van onpartijdigheid van de leken – overcompensatie – mij als niet correct voorkomt.

Conclusies horen te worden gedragen door de feiten. Om die reden gispt Roos de Denen Blegvad en Rasmussen terecht (p. 149), hetgeen hem er niet van weerhoudt zelf deze norm te schenden met nagenoeg dezelfde conclusie, namelijk dat het lekenelement waarschijnlijk 'de sociale integratie van de (belangen)organisaties' bevordert (p. 191).

Het boek bevat goede analyses en bruikbare zij het ontwikkelingsbehoefte ideeën, maar het onderzoek is bepaald minder goed. Een betere doordenking was mogelijk geweest, ook als men de antwoorden op de vragen niet meer kon krijgen die voor de toetsingen nodig waren. Het probleem van de soms nogal kleine aantallen noopt ook bij dit onderzoek en zijn testresultaten tot extra reserves. In een aantal opzichten heeft het ook iets van raffelwerk. Een wat futiele indicatie daarvoor lijkt mij de aanvulling die het lijstje met errata behoeft: p. 97, 100, 142, 171, 172, 190, 216, 237, 245, 246.

R. J. Smits

J. Habermas: **Theorie des kommunikativen Handelns**, 2 delen, (Suhrkamp) Frankfurt am Main 1981, 1166 pp.

Habermas' nieuwste boek kan zowel inhoudelijk als wat de omvang betreft imposant worden genoemd. Het boek laat zich lezen als een grootscheepse synthese van sociologische tradities, welke uitmondt in het schetsen van de grote lijnen van een (nieuwe) kritische maatschappijtheorie. Het geheel is systematisch van opzet, van een hoog abstractieniveau,

maar goed leesbaar. Dit laatste kan niet van al Habermas' eerdere publikaties worden gezegd.

Twee hoofdstukken zijn ook afzonderlijk de moeite waard. In hoofdstuk 2 krijgt Webers theorie van het westerse rationaliseringsproces een nieuwe interpretatie. In hoofdstuk 7 worden de constructieproblemen van Parsons' (structureel-functionalistische) maatschappijtheorie besproken. Dit hoofdstuk vormt in feite een knappe intellectuele biografie van Parsons. Beide hoofdstukken zullen vooral de kenners van het werk van deze 'klassieken' in de sociologie tot verrassende inzichten brengen.

Habermas behoort tot de tweede generatie auteurs van de Frankfurter School. Vanaf de jaren zestig heeft hij zich beziggehouden met de methodologische problemen van kritische maatschappijtheorieën. Hij speelde destijds een belangrijke rol in de zogenaamde tweede methodenstrijd, waar hij de opponent was van H. Albert, proponent van het door K. R. Popper ontwikkelde kritisch rationalisme. Hoewel Habermas' oeuvre in eerste instantie methodologisch en filosofisch van aard is, heeft hij aanzetten tot sociologische theorievorming nooit geschuwd. Al deze elementen zijn in dit nieuwste boek aanwezig.

In het onderstaande zal ik de inhoud in 4 stappen karakteriseren, waarbij de laatste stap tevens een algemeen punt van kritiek bevat. Het boek geeft 1. een vernieuwende begripsomschrijving van rationaliteit, 2. een herinterpretatie van het westerse rationaliseringsproces op basis van het werk van Weber, 3. een – wellicht paradigmatische – synthese van de theoretische hoofdstromen binnen de sociologie en 4. op basis daarvan grote lijnen voor een sociologische theorie van de huidige westerse maatschappijen.

1. Habermas beschouwt rationaliteit in de eerste plaats als een dispositie van taal- en handelingscompetente mensen. Aan beweringen en handelingen kan het predikaat rationeel worden toegekend. De rationaliteit van een bewering of handeling omschrijft Habermas als omgekeerd evenredig met de mate waarin die uiting kan worden bekritiseerd. Voor zo'n discussie gebruikt Habermas de term '*Diskurs*', een gesprekssituatie waarin uitsluitend de kracht van het betere argument telt en waar factoren als bijvoorbeeld tijdsdruk, machtsposities en vermoeidheid geen rol spelen. Deze empirisch onmogelijke en daardoor 'ideale' discussiesituatie vertoont grote overeenkomsten met het idee van het forum van wetenschapsbeoefenaren. Ondanks de onmogelijkheid deze ideale discussies optimaal te institutionaliseren staat of valt de mogelijkheid van wetenschap met dit regulatieve idee. Zonder argumentatie en kritiek als normen voor wetenschappelijk handelen is wetenschap immers niet denkbaar.

In een paragraaf over argumentatietheorie onderscheidt Habermas vijf argumentatietypen op basis van verschillende rationaliteits- of geldigheidsaanspraken:

De *theoretische Diskurs* is kenmerkend voor de discussie over cognitieve uitspraken en doelgerichte handelingen. De geldigheidsaanspraken zijn hier de waarheid van proposities, c.q. de werkzaamheid van teleologische handelingen.

De *praktische Diskurs* is kenmerkend voor morele uitingen. De geldigheidsaanspraken betreffen hier de juistheid van handelingsnormen.

De *esthetische kritiek* heet het argumentatietype waarin waarderingen over esthetische uitingen (kunst, mode, presentatie) worden bediscussieerd. De geldigheidsclaims worden hier gevormd door het al dan niet overeenstemmen van de uiting met een sociale waarde.

De *therapeutische kritiek* wordt prototypisch bedreven binnen een therapeutische context, waarin een therapeut tracht een patiënt/cliënt tot een reflexievere houding ten opzichte van zijn uitingen te brengen. De geldigheidsaanspraken van beider uitingen betreffen hier de waarachtigheid van de expressies van de patiënt/cliënt.

De *explicatieve Diskurs* is gericht op het duidelijkheid verschaffen omtrent symbolische uitingen (bijvoorbeeld spreken, rekenen, oordelen). De met dit argumentatietype verbou-

den geldigheidsaanspraken zijn de begrijpelijkheid, de welgevormdheid of de juiste toepassing van een regel met betrekking tot een symbolische uiting.

In al deze vijf typen van argumentatie berust de geldigheid van een uiting en daarmee de mate waarin een uiting rationeel genoemd kan worden, noch uitsluitend op principes (er zijn volgens Habermas geen uiteindelijke criteria voor waarheid, morele juistheid, schoonheid, waarachtigheid en duidelijkheid), noch op uitsluitend empirische gronden (de rationaliteit van een uiting kan niet worden gereduceerd tot het oordeel van de omgeving). Rationaliteit kan nooit definitief worden vastgesteld, er kan over worden getheoretiseerd en gediscussieerd. Wel kan er gestreefd worden naar het vergroten van de rationaliteit van uitingen, waarbij de ideale discussiesituatie kan fungeren als de best mogelijke maatstaf voor de vaststelling daarvan.

Slechts in drie van de vijf argumentatietypen kan er aanspraak worden gemaakt op universele geldigheid. De waarheid van een propositie, de juistheid van een norm en de duidelijkheid van een uitleg kan in universele zin worden bedongen. Zo'n claim kan (in logisch opzicht) niet gelegd worden met betrekking tot esthetische waarden en de waarachtigheid van uitingen (deze zijn aan tijd en plaats gebonden). Habermas noemt deze laatste twee daarom geen '*Diskursen*', maar kritieken. Slechts de eerste drie typen rekent hij tot de competentie van wetenschapsbeoefenaren. Op basis van de hierboven geschetste begripbepaling van rationaliteit wordt het door Weber geschetste westerse rationaliseringsproces opnieuw geïnterpreteerd.

2. Habermas ontwaart in het werk van Weber twee rationaliteitsbegrippen; een 'smal' begrip in diens sociologische werk en een 'breed' in zijn godsdiensthistorische werk.

In Webers sociologische studies is rationaliteit vooral *doelrationaliteit*. Handelingen zijn doelrationeel naarmate doeleinden en/of middelen efficiënt zijn gekozen, gegeven vaststaande sociale normen en waarden. In zijn sociologische analyses van de bureaucratie, het recht en het 'moderne' kapitalisme heeft Weber het over deze doelrationaliteit als hij over rationaliteit spreekt.

In zijn godsdiensthistorische werk hanteert Weber het bredere begrip *praktische rationaliteit*, dat naast doelrationaliteit ook normatieve rationaliteit omvat. Het gaat dan niet alleen over het streven naar waarheid of efficiency, maar tevens over het streven naar morele juistheid. De door Weber ideaaltypisch gedachte praktische rationaliteit werd feitelijk-historisch het eerst 'benaderd' door de protestantse beroepsascese van het calvinisme en de vroege puriteinse sekten.

Webers werk maakt op indringende wijze duidelijk dat de protestantse ethiek een belangrijke rol speelde bij het ontstaan van het westerse kapitalisme. Zijn werk laat echter meerdere interpretaties toe omtrent de vraag of deze ethiek als een voldoende dan wel een noodzakelijke voorwaarde moet worden beschouwd. Habermas geeft deze discussie een geheel nieuwe impuls.

Naast tal van 'materiële' ontwikkelingen is volgens Habermas niet in de eerste plaats het protestantisme en de daaruit voortvloeiende beroepsethiek een oorzaak voor het ontstaan van het kapitalisme, maar wat hij de 'decentrerings van het wereldbeeld' noemt. Decentering van het wereldbeeld weerspiegelt historisch gezien het vermogen van mensen om onderscheid te maken tussen kennis, moraal en expressiviteit. Habermas noemt dit drie 'rationaliteitscomplexen': a. de cognitief-instrumentele rationaliteit, welke geïnstitutionaliseerd werd in de kapitalistische economie, de wetenschap en de techniek; b. de moreel-praktische rationaliteit, geïnstitutionaliseerd binnen het moderne recht, dat los kwam te staan van de moraal; c. de esthetisch-praktische rationaliteit, geïnstitutionaliseerd in de kunst, met daarnaast in meer alledaagse culturele zin: de erotiek.

De voor het verdere verloop van de geschiedenis beslissende betekenis van de Reformatie

is, volgens Habermas, dat hiermee een nieuw wereldbeeld geïntroduceerd werd, waarin cognitieve, morele en esthetische vraagstukken voor het eerst in de geschiedenis als onderscheiden manieren van denken en redeneren een plaats krijgen. Deze drie denkvormen kregen een wereldse/rationele status binnen een religieus wereldbeeld. Het protestantse wereldbeeld bood een theologische fundering voor de beroepsmens. Weber spreekt hier van een '*innerweltliche Askese*', wat vrij vertaald betekent dat het monnikenbestaan voor een ieder werd weggelegd. Met de door God gewilde beroepsmens was de baan vrij voor een werelds geïnspireerde ontwikkeling van economie, wetenschap, techniek, recht, moraal en erotiek (al mag de bloei van de laatste twee sectoren zeker niet op het conto van het protestantisme worden geschreven).

Het protestantisme is in de redenering van Habermas de eerste historische en daardoor in zekere zin ook toevallige drager van een gedecentreerd wereldbeeld.

Weber spreekt van paradoxen in het westerse rationaliseringsproces. De toenemende bureaucratische rationaliteit heeft verlies aan individuele vrijheid tot gevolg en de eenzijdige levensstijl van de beroepsmens leidt tot een beroepsdeformatie welke niet kan worden gecompenseerd door de toegenomen consumptiemogelijkheden. Habermas interpreteert deze paradoxen in termen van een *partieel rationaliseringsproces*. Zijn argument tegen Weber is dat deze, wanneer hij het over bureaucratisering heeft, het begrip rationaliteit verenigt tot doelrationaliteit en niet spreekt over het begrip praktische rationaliteit. Met de ontwikkeling van het kapitalisme werd de cognitief-instrumentele rationaliteit tevens de dominante rationaliteitsvorm. Het moreel-praktische en het esthetisch-expressieve rationaliseringsproces bleven hier sterk bij achter. Het moderne recht nam, volgens Habermas, al spoedig de functie over welke de protestantse ethiek verschaftte voor de normatieve fundering van doelrationeel handelen. Deze normatieve fundering wordt echter in grote mate bepaald c.q. gedomineerd door de vereisten die de doelrationele instituties (economie, wetenschap, techniek) haar stellen.

3. Habermas propageert communicatief handelen als een nieuw basisbegrip voor de sociologie. Het fungeert als alternatief voor het traditionele Weberiaanse handelingsbegrip, waarmee het sociale handelen, en daarmee het begrip van de maatschappij, wordt teruggevoerd op de activiteiten van afzonderlijke individuen. Bij Weber is dit sociale handelen zowel toegankelijk voor een '*verstehende*' benadering als voor een causale verklaring; in beide gevallen staan de motieven van het handelend individu echter centraal. Habermas noemt dit *het binnenperspectief*: het sociale wordt van binnenuit, vanuit de perspectieven van de betrokken individuen beschouwd. Hij zet hiertegenover dat individuele motieven communicatief tot stand komen, wat zijn implicaties moet hebben voor de sociologische basisbegrippen. Niet het afzonderlijk individu moet het vertrekpunt zijn van een sociologische analyse, maar het communicatieve handelen waardoor betekenissen, motieven, verwachtingen, regels, kortom 'het sociale' tot stand komt.

Het basisbegrip 'communicatief handelen' wordt door Habermas ook gekoppeld aan wat hij *het buitenperspectief* noemt; de sociologische optiek van waaruit 'het sociale' primair beschouwd wordt als het resultaat van mechanismen die buiten het bereik van de afzonderlijke individuen liggen. Dit perspectief werd door Durkheim in de sociologie gehaald en door Parsons in diens systeemtheorie verder uitgewerkt.

'Communicatief handelen' kan, aldus Habermas, ook hier het basisbegrip vormen. Omdat talige communicaties in dit perspectief de sociale integratie juist niet tot stand brengen (immers 'het sociale' wordt niet herleid tot het doen en laten van afzonderlijke mensen) is het zaak aan te geven welke mechanismen daarvoor dan wel verantwoordelijk kunnen worden gesteld.

Habermas noemt er twee van centraal belang voor de maatschappijtheorie: geld en

macht. Op economisch terrein fungeert geld als een niet-talig communicatiemedium (bij de bakker moet je betalen en mag je praten). Op de markt worden goederen en diensten met behulp van geld geruild, waarmee de economische (des)integratie binnen de particuliere sector van de economie tot stand komt. Binnen een ruimgedacht begrip van de staat, waar de collectieve sector slechts een onderdeel van vormt, is het functioneren van macht (welke in analogie met het geld gedacht wordt) het medium waarlangs sociale (des)integratie wordt gedacht. Er is op deze terreinen dan ook geen sprake van sociale, maar van systeemintegratie.

Een kritische maatschappijtheorie moet zich volgens Habermas kenmerken door het aanleggen van een dubbel perspectief: de maatschappij dient zowel vanuit een binnen- als een buitenperspectief te worden bestudeerd, waarbij alle twee (al dan niet talig) communicatief handelen tot object hebben.

4. Reïficerend wordt Habermas' versie van de kritische theorie evenwel – dat is tevens mijn kritiek op dit werk – wanneer hij op empirisch niveau de economie en de staat aanwijst als domeinen waar het communicatieve handelen *uitsluitend* plaatsvindt op basis van de niet-talige media geld en macht en de leefwereld als domein waar de interacties primair talig van aard zijn, hoewel koloniseerbaar door geld en macht. De leefwereld staat hier voor het geheel van interacties welke de cultuur, de persoonlijkheidsvorming en de sociale integratie produceert en reproduceert.

Habermas analyseert de huidige tijd als het resultaat van een ont koppeling van systeem en leefwereld. Economie en staat zijn autonome systemen geworden, welke zich reproduceren in ruil met hun omgeving: 'de leefwereld'. Daar is volgens Habermas weinig aan te doen en in tal van opzichten ook niets op tegen. Geld is als medium efficiënter dan directe ruil en evenzo is door het functioneren van macht een grotere efficiency mogelijk dan wanneer iedereen steeds maar weer tot overeenstemming zou moeten komen, zelfs indien dat mogelijk zou zijn.

De aandacht van de kritische maatschappijtheorie moet volgens Habermas gevestigd zijn op de kolonisering van de 'leefwereld' door het systeem; ofwel op de vervanging van talige communicaties door geld en macht in die gevallen dat dat ten koste gaat van het bereiken van een talige consensus buiten de directe sfeer van economie en staat. Deze aandacht moet de theorie kritisch maken.

Habermas stelt, zoals gezegd, de economie en de staat als een soort vanuit het systeem perspectief geconstrueerde ideaaltypen gelijk met de werkelijkheid, evenals de vanuit een interpretatief/binnenperspectief geconstrueerde levenswereld. Dit levert de volgende problemen op: a. het handelen van de economische en staatsactoren wil nog wel eens afwijken van dat van de homo-economicus en de homo-politicus; b. het functioneren van de economie is niet alleen gebaseerd op het functioneren van de markt. Naast vragen aanbod voegen bijvoorbeeld monopolies, multinationals en de staat een geheel eigen machtsdimensie toe aan het functioneren van de markt; c. aan het functioneren van de staat kan niet iedere niet tot macht te herleiden ideële dimensie ontzegd worden; d. de theoretische ruimte om oog te hebben voor structurele normatieve interventies vanuit 'de leefwereld' op het terrein van economie en staat is in Habermas' bouwwerk verdwenen.

Het ware beter geweest indien Habermas zich, in plaats van het reïficeren van de twee theoretische perspectieven, had beperkt tot de veel plausibeler these dat het functioneren van economie en staat *primair* vanuit een systeem perspectief moet worden bestudeerd, waarbij het interpretatieve of binnenperspectief een welkome aanvulling kan betekenen en vice versa voor de niet-economische en niet-statelijke sociale interacties.

Willem Dercksen

Monica Damen e.a. (red.): *Geschiedenis – psychologie – mentaliteit*. SKRIPT-uitgave, Amsterdam 1982.

Op de voorpagina van de bundel 'Geschiedenis – psychologie – mentaliteit' staat een hand met daarin een eigentijdse spuitbus. Daaruit komt een fijnkorrelige nevel in rood-blauw-rode banen, waarin in letters van dichterbij-geclusterde nevelkorrels de drie titelwoorden zichtbaar zijn. Tot op de achterpagina neemt de nevel-kegel in omvang toe en in dichtheid af. In die optrekkende mist staat te lezen dat het boekje bijdragen bevat waarin '... de contouren geschetst worden van een vakgebied waarin de beleving van het individu van zichzelf, zijn lichaam en zijn cultuur in een historische context centraal staat'. Het lijkt de bedoeling dat de mistigheid aangaande het beoogde vakgebied afneemt voor hen die dit boekje lezen.

Het studieobject van dat vakgebied lijkt op het eerste gezicht trefzeker te zijn aangegeven met het woord 'mentaliteit', op het tweede gezicht een even vaag als veelomvattend begrip. Maar ook over vage dingen valt in principe helder te denken.

Aansluitend bij de hier vermelde achterflaptekst zou je 'mentaliteit' kunnen omschrijven als: de *belevingswereld* van mensen die als bewuste en onbewuste oriëntatie dient voor hun handelen. Die *belevingswereld* is geworden en blijft veranderlijk in samenhang met specifieke ervaringen in hun feitelijke *leefwereld*, in de context van sociaal-economische en culturele ontwikkelingen in hun samenleving. Een mentaliteit wordt in mensen geëst door machtsrelaties waarin ze zich bevinden: het scheelt nogal wat of je als arbeider of aristocraat, als boer of burger, deel uitmaakt van een bepaalde samenleving. Verder is een mentaliteit produkt zowel als factor van de aard van menselijke relaties: een door grote machtsverschillen getekende mentaliteit van een bepaalde groep kan ertoe bijdragen dat die machtsverschillen nog lang in grote lijdzaamheid ondergaan worden. De titel suggereert dat dergelijke *sociologische* overwegingen jammerlijk buiten beschouwing blijven. Wel wordt in de inleiding het feit dat 'sociologie' in de titel ontbreekt, goedge maakt doordat Jan Willem Tellegen er de sociale facetten van 'mentaliteit' expliciet in zijn betoog opneemt: hij houdt een de laatste tijd meer gehoord, maar nog steeds actueel, pleidooi voor een meer holistische aanpak in de humaniora. Zo'n streven wordt in de bijdragen echter te weinig gehonoreerd.

In de meest algemeen-theoretische beschouwing 'The french connection' ontvouwt Willem Frijhoff de Franse cultuurhistorische traditie waarbinnen 'mentaliteitsgeschiedenis' te plaatsen zou zijn. Hij lijkt er een mentaliteitshistoricus op zoek naar het onhistorische in de geschiedenis; het blijft bovendien de vraag wat Frijhoff beziel kan hebben het interessantste gedeelte van zijn verhaal niet te schrijven, namelijk hoe 'mentaliteitsgeschiedenis' in Nederland er dan op grond van zijn bijdrage ongeveer uit zou moeten zien. H. F. M. Peeters gaat in 'Tussen gril en regelmaat' op nogal natuurwetenschappelijk aandoende wijze op zoek naar 'omgevingsdeterminanten' van mensen (blz. 49). Hij rept over '... het evolutionaire spel van trial and error, van variatie, selectie en retentie, waarbij mensen zich in hun gedrag accommoderen en assimileren, aanpassen aan het werkelijk aanwezige of geconstrueerde omgevingsysteem', als u begrijpt wat hij bedoelt met deze poging het tijdelijke met het eeuwige te verbinden.

Het is niet verwonderlijk, en eigenlijk ook wel gelukkig, dat de andere auteurs in hun artikelen de theorie meer impliciet aan bod laten komen. Die theoretische 'anarchie' levert een bont scala aan produkten op. Van een psychoanalytische 'duiding' van de hele antipsychiatrie in één klap (Siegfried Tuinier) tot de over één persoon handelende psychohistorische studies van Arthur Mitzman en Jan Aarts. Het meest *sociologische* artikel is van Abram de Swaan; hij werkt de voor mentaliteitsstudies onontbeerlijke notie uit dat er verband bestaat tussen sociale ontwikkelingen en de psychische habitus – en dus psychische stoornis-

sen – van mensen. Hij licht dit toe aan de hand van de verschijnselen agorafobie en narcisme (door De Swaan systematisch aangeduid met 'narcissisme'). Over agorafobie schrijft hij, nu al voor de zoveelste keer overigens, hoe eind vorige eeuw voor vrouwen uit de betere kringen de nodige uitgaansrestricties golden, waardoor zij zich onderscheidden van vrouwen uit minder (ge)goede kringen en behoed werden voor verleidingen die alleen voorbehouden waren aan vrouwen van minder allooi, en mannen. Toen 'de straat' door veranderde sociaal-economische machtsverhoudingen in feite al niet meer taboe was, bleken de vroeger 'gedistingeerde' restricties de inprentingen van vrouwen zódanig gekleurd te hebben, dat sommigen van hen de straat niet meer op konden zonder hevige angst voor 'mogelijke verleidingen'... of hun eigen – verdrongen – verlangens ernaar. Die vrouwen waren bang geworden voor wat vroeger niet mocht. De Swaan laat zien hoe de eisen die aan mensen gesteld worden om een bevredigend en toch oppassend en betamelijk leven te leiden, veranderen met de ontwikkelingen van de samenlevingen die ze met elkaar vormen; daarmee veranderen ook vorm en inhoud van hun 'gekten'. 'Zo kan uit historisch-sociologisch onderzoek van psychische problemen een beter begrip ontstaan voor de moeilijkheden van het samenleven waarvoor mensen zich nu gesteld zien en beter inzicht in de vaste strategieën die zij daarbij hanteren en die zij "karakter" noemen' (blz. 76). Een programmatistische slotzin, waarbij het wellicht wat frikkerig is erop te wijzen dat na zo'n pleidooi voor het *historiseren* van 'het psychische' het woordje 'vaste' voor 'strategieën' misstaat, en beter door iets als 'eigen' vervangen had kunnen worden. Door een evenwichtige integratie van historische, psychoanalytische en sociologische perspectieven laat De Swaan zien hoe mensen in hun specifieke omstandigheden een eigen bewust en onbewust werkelijkheidsbesef hebben dat samenhangt met hun machtsrelaties. Geeft hij in het stuk over agorafobie aan hoe *individuen* de kwaliteit van hun bestaan soms zien aangetast door psychische spanningen, in het stuk over narcisme worden psychische 'mechanismen' zichtbaar als trend voor de belevingswereld van een bepaalde *groep*, in dit geval een facet in de levenshouding van hen die het in een verzorgingsstaat te goed hebben om zich te bekommeren om meer primaire en 'primitieve' levensbehoeften.

Een andere, maar volgens mij heel wat minder gelukkige, poging om het individuele te liëren met het collectieve laat Siegfried Tuinier zien in z'n artikel '*Gaslighting*'. Het intrigerende fenomeen '*gaslighting*' introduceert hij om via enige ondoorgrondelijke psychoanalytische goocheltrucs het 'gevestigden-buitenstaanders'-probleem van de medische versus de antipsychiatrie te 'duiden' als een gekte van de laatste. Op grond van deze voor een (medisch) psychiater nogal doorzichtige en beschamende 'duiding' meent Tuinier meer in het algemeen te kunnen vaststellen dat mensen hun geschiedenis verwerken via min of meer *vastliggende* psychologische afweermechanismen, zonder dat die geschiedenis leidt tot 'veranderingen in de persoonlijkheidsstructuur' (mentaliteitsveranderingen? IB). Toen ik het artikel gelezen had, bekreep me het gevoel alsof ik de prachtige film '*Gaslight*' van George Cukor door een toverlantaarn had gezien. Arthur Mitzman en Jan Aarts houden zich in hun artikelen op boeiende wijze bezig met de individuele complicaties van het 'culturele superego' van hun protagonisten. Tenslotte maken op heel praktische wijze de onontdekte facetten van het intieme leven geschiedenis bij H. Q. Röling.

Na de slotbeschouwing van Erik Veltman, en een uitvoerige bibliografie door Franklin van der Pols over wat er zoal over verschillende facetten van de trits geschiedenis, psychologie en mentaliteit te lezen valt, heeft de lezer een aantal mogelijke en onmogelijke variaties op dat thema te verwerken gekregen. Vergeleken bij de heldere problematisering van de precare pretenties rond 'mentaliteit', waar de samenstellers in de inleiding en de slotbeschouwing blijk van geven, steken de meeste bijdragen nog wat mistig en myoop af. Daarbij ontbreekt dan vooral, behalve bij De Swaan, een meer *sociologisch* ontwikkelingsperspec-

tief. Het boekje biedt dan ook geen eenduidige richtlijnen voor mentaliteitsonderzoek, ook niet impliciet; het geeft wél te denken. Dat denken kan bij de lezer wellicht gestimuleerd worden door een lichte vertwijfeling vanwege de gevarieerde verzameling artikelen die elkaar aanvullen, overlappen en tegenspreken. Zo wordt de indruk gewekt dat de lezer de kwestie van mentaliteit zelf maar uit moet zoeken. Op die manier gelezen kan de bundel toch meer zijn dan de som van een aantal losse bijdragen.

Ineke Baas-Hoffschulte

René Jagers: **De Zwarte Ruiter, een Oostbrabantse bandiet 1945-1957**. Bert Bakker, Amsterdam 1982, 110 pp.

De biografie is in de sociologie en de antropologie een weinig beoefend genre. Ten onrechte, want zij biedt interessante mogelijkheden, juist om – zoals Jagers stelt – persoonlijk levenslot en grootschalige maatschappelijke ontwikkelingen in hun onderlinge samenhang te bestuderen. Jagers beschrijft de levensloop van De Zwarte Ruiter, roemruchtige smokkelaar en bandiet, tegen de achtergrond van de Oostbrabantse samenleving en de veranderingen die zich daarin voor en na de tweede wereldoorlog voltrokken. De beschrijving van de sociale context dient vooral om inzicht te verschaffen in gedrag en karakter van De Zwarte Ruiter. Tevens besteedt Jagers aandacht aan lokale culturele codes, zoals de relatief ongebonden houding tegenover het staatsgezag, om duidelijk te maken waarom het gedrag van De Zwarte Ruiter zo'n grote symbolische betekenis kon verkrijgen, juist in een tijd waarin de ruimte voor een ongebonden houding door de toenemende integratie in de Nederlandse staat steeds meer afnam.

In het voorwoord worden probleemstelling en materiaalverzameling behandeld. Hierna volgen in korte hoofdstukjes uiteenzettingen over familieachtergronden en ouderlijk gezin; economische ontwikkelingen in Oost-Brabant; jeugd en adolescentie; criminele loopbaan 'van smokkelaar tot bandiet'; arrestatie, veroordeling, ontsnapping en hernieuwde gevangenneming; reacties in de pers en onder de lokale bevolking op zijn veroordeling en ontsnapping. In de epiloog worden enkele feiten vermeld over zijn levensloop na ontslag uit detentie. Het geheel wordt afgesloten met een autobiografisch fragment, door De Zwarte Ruiter tijdens voorarrest geschreven.

Jagers biedt ons een interessante en soms ook verrassende visie op het gedrag van De Zwarte Ruiter. Wel vind ik dat hij zijn interpretatie niet altijd voldoende weet te onderbouwen. Achtergronden en individuele levensloop staan soms te zeer los van elkaar. Op andere plaatsen blijven belangrijke aspecten van de 'achtergrond' onderbelicht (bijvoorbeeld het milieu van handelaren waarin De Zwarte Ruiter verkeerde en politiek-bestuurlijke ontwikkelingen in de streek). Deze bezwaren gelden ook voor de beschrijving van de integratieprocessen waarop Jagers zoveel nadruk legt. Volgens hem is het gedrag van De Zwarte Ruiter een uiting van protest en verzet tegen het staatsgezag dat Oost-Brabant steeds dwingender wist te integreren binnen de Nederlandse staat. Niet alleen wordt deze dwingende integratie vaak meer gesuggereerd dan aangetoond, onduidelijk blijft ook wat precies onder integratie moet worden verstaan en welke ontwikkelingen nu precies tot deze integratieprocessen worden gerekend. Integratie wordt door Jagers kennelijk vooral opgevat als *gedragsbeperkend*: de ruimte voor een persoonlijk ongebonden levenshouding werd steeds meer beknot. Niet duidelijk wordt welke nieuwe kansen en mogelijkheden deze integratieprocessen boden en waarom De Zwarte Ruiter ze niet kon of wist te benutten.

Ondanks deze tekortkomingen en beperkingen – mede het gevolg van ontoereikend bronnenmateriaal? – acht ik de geboden interpretatie waardevol, met name om de vorm die

De Zwarte Ruiter 'koos' voor zijn deviante loopbaan en de culturele codes waarvan hij zich daarbij bediende, beter te kunnen begrijpen. Om de ontwikkelingsprocessen die zich 'op de achtergrond' afspelen, te kunnen verbinden met de individuele levensloop zijn evenwel aanvullende theoretische inzichten noodzakelijk. Te denken valt aan benaderingen waarin ontstaan en ontwikkeling van deviante loopbanen centraal staan: kansenstructuur, socialisering in een 'deviante subcultuur', processen van etikettering waardoor duidelijk wordt wanneer en waardoor een deviante loopbaan aantrekkelijker wordt dan andere opties en waarom een eenmaal 'gekozen' loopbaan wordt voortgezet.

H. van Goor

Marvin Harris: Waarom er niks meer deugt – Hoe de Amerikaanse droom een nachtmerrie werd (oorspr. *America Now*, 1981) Ambo, Baarn 1983.

Tja, wat moet men aan met een boek als dit? Als litanie van verval en ontakeling van Amerika zou het niet misstaan als pennevrucht van een conservatieve mopperaar als William Buckley; als diagnose van onze tijd – in 'de holistische traditie van de antropologie' (p. 10) – is het nogal potsierlijk. De ordening van het betoog lijkt ingegeven door een afweging van commerciële succesformules ('Waarom de bediening niet bedient', 'waarom de dollar gekelderd is', 'waarom de vrouwen het huis uitgingen', 'waarom de homo's uit hun schulp kropen', 'waarom het op straat niet veilig is', 'waarom de sekten in opmars zijn' – het antwoord op al deze en meer vragen vindt u in ...).

Harris werpt zich op als de man die in dit beeld van ontakeling lijn en samenhang wil ontdekken in plaats van het met een irrationele ondergangsverwachting gelaten aan te zien. Dat is loffelijk. Maar paradoxaal genoeg levert hij een zoveelste alarmistische klaagzang af. De kritische zin van de wetenschapsbeoefenaar, waarvoor hij in de inleiding een lans breekt, laat hem in de steek bij de belangrijkste stap van zijn onderzoek – het geven van een waarheidsgetrouwe schets van de eigentijdse samenleving in Amerika. Hij ontwerpt een karikaturaal scheefgetrokken beeld en gaat pas dan over tot rationele analyse van samenhangen. Een analyse overigens die zich door weinig anders dan intellectuele platvloersheid en modieuze zucht onderscheidt. Geen ijskast functioneert langer dan de (te korte) garantieperiode, en computers sturen mensen rekeningen voor ijskasten die zij niet besteld hebben. Dat alles komt door schaalvergroting en bureaucratisering en vervreemding van de arbeid, geheel in tegenstelling tot de eskimo's die voor zichzelf nog een boot konden bouwen die een levenlang waterbestendig was. Dat kwaliteitsverlies is een vorm van inflatie, je krijgt minder waar voor je geld, dus al die arme vrouwen moesten wel gaan werken om hun niet-bestelde of niet-functionerende ijskasten te kunnen financieren. Gevolg: gezinsontakeling en verstoting van de zwarten van de arbeidsmarkt, gevaar op straat en opkomst van de sekten. Want, leert ons Harris, sekten zijn niet te zien als georganiseerde pogingen tot zingeving aan de wereld, maar als middelen om verloren macht en zelfstandigheid te herwinnen. Vele sekten leren je immers om met Gods hulp onvermoede geldbronnen aan te boren met niet eens zo bovenzinnelijke middelen als de kettingbrief. Sekten zijn een antwoord op materiële, niet op geestelijke noden. Zo schrijft Harris alles toe naar zijn verklarende visie. Nergens enige nuance of subtiliteit – nergens ook werkelijk oog voor complexiteit van samenhangen. Alle beweringen van het tegendeel zijn kokette pose.

R. Kroes

P. E. J. Buiks: **Surinaamse jongeren op de Kruiskade**. Van Loghum Slaterus, Deventer 1983, 269 pp.

In deze studie beschrijft de auteur Surinaamse jongeren aan de zelfkant van de samenleving. Op de kaft wordt medegedeeld dat de gegevens waarop deze beschrijving berust, zijn verzameld door een jaar lang te participeren aan het leven van de Kruiskade-jongeren. Dit wekt de opwindende indruk dat de schrijver heroïne heeft verhandeld en als souteneur is opgetreden. Jammer genoeg wordt binnen de kaft over het onderzoek zelf, de methode, de omvang van het materiaal, de gemaakte fouten, de gradaties in betrouwbaarheid enzovoort, niets meegedeeld. De bladzijden 29-31 gaan wel over deze problematiek. Maar ze bevatten behalve enkele dooddoeners ('Voor het verkrijgen van betrouwbare gegevens is een vertrouwensrelatie met de informanten noodzakelijk') en enkele heldendaden van de onderzoeker, die als een ware superman zaakwaarnemers en poortwachters ter zijde schuift, *niets*. Ik kan eruit opmaken dat 62 jongeren uit de randgroep bij het onderzoek betrokken waren, maar de verdeling over de drie categorieën die in het boek verder zo'n belangrijke rol spelen, wordt niet gegeven. Wel lees ik op bladzijde 45 dat 85% van de *wakamans* pas na 1975 naar Nederland is gekomen, in tegenstelling tot de heroïnegebruikers en *rastas* waarvan op bladzijde 43 is meegedeeld dat zij voor respectievelijk 75 en 86% tussen 1971 en 1975 naar Nederland zijn gekomen. Als de verdeling van de respondenten over de categorieën zo ongeveer gelijk is, hebben deze mededelingen betrekking op steeds zo ongeveer zeventien personen. Maar het zou ook wel eens kunnen zijn dat van één van de categorieën maar heel weinig personen aan het onderzoek hebben meegedaan. De percentages zouden dan kunnen slaan op enkele individuen. De verantwoording van het onderzoek is derhalve volstrekt onvoldoende en vestigt de indruk dat de auteur iets te verbergen heeft.

Dat is jammer want het descriptieve deel van de studie is op zich zelf zeker de moeite waard. De schrijver beschrijft hierin hoe marginale jongeren tot een bepaalde overlevingsstrategie komen als reactie op hun maatschappelijke positie. Het zijn op enkele uitzonderingen na jongeren met een laag opleidingsniveau die na het inzetten van de economische crisis in Nederland gearriveerd zijn. Zij zijn derhalve *objectief* vrijwel kansloos in de Nederlandse samenleving, die zij (mede daardoor) ook *subjectief* als vijandig ervaren. Deze marginale maatschappelijke positie vormt de voedingsbodem voor het toetreden tot de randgroepering. Pas als er nog persoonlijke factoren bijkomen, bijvoorbeeld conflicten in het ouderlijk huis, treedt de jongere echt toe. Maar ook dan is er nog geen sprake van één uniforme categorie. Buiks onderscheidt drie overlevingsstrategieën die binnen de randgroep optreden. Deze strategieën zijn die van de 'snelle jongens' of *wakamans* die zich via de misdaad in allerlei vormen het (zeer hoge) consumptieniveau weten te verschaffen waarvoor zij naar Nederland zijn gekomen. Het is op zich zelf het minst verrassende type en sinds de literatuur over de 'Italiaanse' misdaad in de VS als overlevingsstrategie bekend. Toch blijft het in dit geval opmerkelijk hoe deze jongeren tot het hoge cognitieve aanpassingsniveau komen, nodig om als wakaman met succes te kunnen opereren. Op zich zelf ook niet zo verrassend is de reactie van de heroïnegebruikers die zich in het drugsgebruik terug trekken. Het meest boeiend is de reactie waartoe de leden van de Ras Tafari-sekte komen. Op hun beweging is de titel overlevingsstrategie naar mijn gevoel het beste van toepassing. Van ieder van deze aanpassingsvormen worden typen beschreven en de auteur laat zien hoe deze strategieën een antwoord vormen op de maatschappelijke positie van deze jongeren.

Dit beschrijvende deel is niet alleen het omvangrijkste maar ook het beste deel van het boek. Op twee punten vind ik echter dat de beschrijving en daardoor ook de interpretatie van de Ras Tafari-beweging wat in de lucht hangt. In de eerste plaats blijft de Surinaamse

samenleving zowel hier als in Suriname zelf buiten het gezichtsveld. De schrijver wijst er wel enkele malen op dat deze jongeren zeker niet model staan voor de Surinamers in Nederland, maar waar de grenzen met de 'normale' Surinamers dan liggen wordt alleen via een vergelijking met Surinaamse scholieren even aangeduid. Belangrijk voor de verdere interpretatie lijkt mij dat deze jongeren voor een belangrijk deel al voor hun vertrek uit Suriname in een marginale positie verkeerden. Wie in Suriname de lagere school niet heeft kunnen doorlopen, wacht ook daar geen schone toekomst. (Wat men daarover ook in Nederland moge dagdromen.) Bij een beschouwing van Surinaamse randgroepen dient men zich af te vragen ten opzichte van welke milieus zij marginaal zijn en in samenhang daarmee hoe permanent deze positie is. Onder Surinamers in Nederland hebben altijd bepaalde randgroepen en tegenculturen bestaan. Een psychologische verdediging tegen de druk van het aanpassingsproces, het zoeken naar symbolen waarmee men zich tegen Nederland kon afzetten, hebben daarbij altijd een rol gespeeld. De rastas vormen in deze zin veel meer een onderdeel van een traditie dan Buiks doet uitkomen. De keuze van symbolen is daarbij behalve door de behoefte van de subcultuur ook altijd medebepaald door het aanbod van de massamedia. Daardoor ontstaan er verschuivingen in de tijd en ontstaan er 'generaties' tegenculturen met telkens andere identificatiefiguren en favoriete muziekstijlen. (Voor 1960, *Kwamina*-muziek en identificatiefiguur Nekruma; de jaren zestig vormden de Latijns-Amerikaanse periode met Fidel Castro en Che Guevarra als helden en het orkest van Sonora Matancera als onmiskenbaar muzikaal bestanddeel, na 1970 heerste de *soul*-muziek en de *Black Power*-beweging had sterke symboolwaarde, nu is de favoriete muziek de *reggae* en Haile Selassie heeft bijzondere betekenis.) De vroegere periodes hebben wellicht voor de deelnemers eraan een belangrijke psychologische functie vervuld maar verder weinig sporen nagelaten. Maar dat wil nog niet zeggen dat dit ook voor de huidige randgroepculturen zal gelden. Wellicht zijn deze jongeren ten opzichte van de Nederlandse en/of de Surinaamse samenleving blijvender of fundamenteeler gemarginaliseerd. Het zeer lage scholingsniveau en de ongunstige omstandigheden (hoge werkloosheid, al dan niet in verband daarmee toenemend racisme) wijzen in die richting. Dit zou tot permanente randgroepjongeren kunnen leiden, wier subcultuur mogelijkerwijs ook grotere betekenis krijgt.

Het tweede punt dat ik in de beschrijving gemist heb, is een referentie aan de religieuze protestbewegingen in het algemeen en die in de VS en het Caribisch gebied in het bijzonder. Op de geschiedenis van de Ras Tafari-beweging wordt wel even ingegaan maar deze beweging wordt sterk geïsoleerd, 'sui generis' beschreven. In werkelijkheid zijn er in het bijzonder onder de negerbevolking in de VS tientallen zo niet honderden van deze bewegingen bekend. Bepaalde trekken van de rasta-beweging komt men steeds opnieuw tegen en ik denk dat men daar een aanknopingspunt in zou kunnen vinden voor verdere interpretatie. Zo scheppen al deze bewegingen een eigen 'tale Kanaans'. Dit is trouwens van religieuze bewegingen elders op de wereld ook een zeer bekende trek. (De oplage van het blad van de Lou-aanhangers in Amsterdam werd merkbaar beïnvloed door een aantal studenten die uit nieuwsgierigheid naar het bizarre jargon tot de vaste afnemers behoorden.) Een tweede in de VS steeds weer terugkerende opmerkelijke karakteristiek is de ontstaansmythologie waarin de afkomst uit West-Afrika (en daarmee de band met de slavernij?) ontkend wordt. De leden van de beweging beschouwen zich als 'het ware volk Israëls', als 'de Aziatische Moren die uit Marokko afkomstig zijn'; enige tijd waren vooral in Californië duizenden mensen bereid Swahili te leren om te bewijzen dat ze uit Oost-Afrika stamden, veel moslim-groeperingen beweren oorspronkelijk uit Saoedi-Arabië te komen en de rastas stammen dus uit Ethiopië. Een derde trek die frequent voorkomt is het geloof in een utopische samenleving elders, waarheen men op het punt staat te vertrekken. Sterk verste-

delijkte groepen stellen zich daarbij nogal eens voor in het nieuwe land op ontspannen wijze de landbouw te gaan beoefenen. Ook in deze opzichten vormen de rastas veel meer een onderdeel van een traditie dan Buiks doet uitkomen.

Daarom blijft het ook een beetje vaag welke functie een dergelijke beweging nu heeft of kan hebben voor haar leden. Begrijpelijkerwijs identificeert de onderzoeker zich (tot op zekere hoogte) met zijn onderzoeksobject en wil er dus graag een positieve, emancipatorische waarde aan toekennen. Ik vind dit deel van het boek echter weinig overtuigend. Wil een dergelijke beweging uitgroeien tot een emancipatiebeweging, dan zal men toch niet alleen een psychologische vluchthaven moeten bieden, maar zowel de eigenschappen van de leden moeten veranderen (bijscholen, discipline bijbrengen) als ook de samenleving moeten beïnvloeden zodat de groepsleden een reële mogelijkheid tot participatie krijgen. Het eeuwige dilemma van bewegingen als de *Ras Tafari* is dat zij om deze twee doeleinden te bereiken nu juist die karakteristieken moeten verliezen, die voor de groepsleden de grootste expressieve waarde hebben. Ik vind het een gemis dat de schrijver aan dit dilemma nauwelijks aandacht schenkt.

Al met al is het zeker een intrigerend boek. De sterke kant ervan ligt in de descriptie van de randgroepjongeren, de differentiatie in hun reacties en de beschrijving van het proces van toetreding tot een specifieke categorie.

J. M. M. van Amersfoort

A. A. M. Fiselier: **Hulpvraag en verleende hulp. Een onderzoek naar opvattingen en oordelen van hulpvragers en hulpverleners in het algemeen maatschappelijk werk.** dissertatie, Instituut voor Toegepaste Sociologie, Nijmegen 1983.

Hulpverleners kunnen in hoge mate zelf bepalen wat 'eigenlijk' de problemen zijn van hulpvragende personen en wat vervolgens aan die problemen moet worden gedaan. Deze idee vormt de achtergrond van Fiseliers studie over 'hulpvraag en verleende hulp'. De studie betreft de aansluiting van het hulpaanbod door maatschappelijk werkers op de hulpvraag van hun cliënten. Centraal staat: (a) of cliënten en maatschappelijk werkers de hulpvraag en de verleende hulp op dezelfde wijze zien (zijn er verschillen in *opvattingen*?) en (b) of cliënten en maatschappelijk werkers de verleende hulp op dezelfde positieve dan wel negatieve wijze beoordelen (zijn er verschillen in *oordelen*?). Deze vragen werden belicht aan de hand van interviews met 148 maatschappelijk werkers en 148 cliënten (bij elke maatschappelijk werker werd één cliënt geselecteerd). De interviews werden gehouden binnen zes maanden nadat de hulpverlening was beëindigd (één meting-achteraf).

Fiselier heeft zijn studie opgebouwd in acht hoofdstukken. In hoofdstuk 1 ligt het accent op theorie en onderzoek over de hulpverleningsrelatie. De hoofdstukken 2 en 3 bieden een uitwerking van de probleemstellingen voor onderzoek en van de onderzoeksofzet; een belangrijk element hierbij is, dat de aansluiting van het hulpaanbod op de hulpvraag in verband wordt gebracht met *ongelijkheid* in de relatie tussen hulpverlener en cliënt. De resultaten van het onderzoek worden uiteengezet in de hoofdstukken 4, 5, 6 en 7; dit gebeurt vooral met behulp van pad-analytische modellen. In hoofdstuk 8 wordt de studie afgerond met aanwijzingen voor theorievorming en onderzoek en met aanbevelingen voor de praktijk van hulpverlening en beleid.

De dissertatie van Fiselier bouwt voort op een onderzoek ten behoeve van de koepelorganisatie van het maatschappelijk werk. Doel van het onderzoek was inzicht te krijgen in de praktijk van hulpverlening (mogelijk ook als correctie op de populaire beeldvorming hieromtrent). In deze doelstelling is Fiselier volgens mij geslaagd. Het volhardend gebruik

van 'onderzoekerstaal' zal echter de toegankelijkheid van de studie (met name het analysegedeelte) verminderd hebben.

Een belangrijke moeilijkheid in het onderzoek is dat onafhankelijke en afhankelijke variabelen dicht tegen elkaar lijken te liggen. De gevonden samenhangen kunnen hierdoor enigszins overtrokken zijn. Een duidelijke lacune in het onderzoek is verder, dat de onderzoeker achterwege heeft gelaten zelf te bepalen hoe de mate van overeenstemming is tussen cliënt en hulpverlener, per hulpverleningsrelatie (de eenheid van onderzoek). Tenslotte kan worden gezegd dat voor dit onderzoek nog interessante mogelijkheden bestaan tot een verdere uitwerking van de sociologische optiek op hulpverlening (bijvoorbeeld etiketterings- en labelingsprocessen). Fiselier geeft zelf al enkele van deze mogelijkheden aan. Naar een verdere uitwerking daarvan kan met belangstelling worden uitgezien.

J. A. I. Coolen

A. Buitendamen J. A. P. van Hoof (red.): **Organiseren op schaal. Verkenningen tussen groot en klein**, Stenfert Kroese, Leiden/Antwerpen 1983.

Wanneer verdient grootschalig organiseren de voorkeur, wanneer kleinschalig organiseren? En als we criteria van technisch-economische en sociale doeltreffendheid aanleggen, onder welke condities is het één te verkiezen, en onder welke condities het ander? Aan de beantwoording van deze vragen is de bundel (bewerkte) inleidingen voor de Bedrijfssociologische studiedagen van 1982 gewijd. Het ging om een verkenning van ideeën en praktijken ten aanzien van uiteenlopende schaalvarianten van organisatie. Vragen die aan de orde komen, betreffen: de criteria voor groot- en kleinschaligheid en de drempels bij overgang; de aard van de schaalproblematiek van grootschalige monocratische bureaucratieën; de varianten die tot ontwikkeling komen tussen grootschalige organisatie en primaire sociale groepen of zelfhulp; de effectiviteit van schaalvarianten voor economische en sociale desiderata; de waardering van leden en afnemers van organisaties voor de grote en kleine organisaties en de effecten daarvan.

Deze vragen worden door 12 inleiders behandeld op vier gebieden: midden- en kleinbedrijf, alternatieve kleinschalige organisaties, beleidsproblematiek van bureaucratische organisaties in het particuliere bedrijfsleven, schaalproblematiek als beleidsvraagstuk van niet-winstgevende instellingen of overheidsorganisaties.

De redacteurs constateren dat middelgrote en kleine organisaties in de organisatiewetenschappen verwaarloosd zijn. Daarnaast worden er vanuit uiteenlopende maatschappelijke sectoren klemmende vragen gesteld ten aanzien van het organiseren op grote schaal: is het probleemoplossend vermogen toereikend om antwoorden te vinden op velerlei beleidsproblemen? Overheerst de monocratisch-bureaucratische rationaliteit niet over innovatief en effectief vermogen? Hoe staat het met het aanpassingsvermogen aan veranderde opvattingen over werk, zeggenschap, kwaliteit van het bestaan, werkgelegenheid, kostenbeheersing en bestuurbaarheid? Hoe kan de afstand tussen bestuur en bestuurden, tussen cliënt en hulpverlener, tussen beslissing en uitvoering worden overbrugd?

Als antwoord wordt vaak de ontwikkeling van een andere, meestal kleinere, schaal van organisatie en functioneren nagestreefd of bepleit: decentralisatie, deconcentratie, delegatie.

De theoretische inleiding van Buitendamen gaat in op de knelpunten van de grootschalige, bureaucratische organisatie, ontwikkelt vervolgens begrippen en gezichtspunten voor analyse van schaalvraagstukken en behandelt ten slotte enkele aspecten van schaalvarianten en beleid.

De volgende bijdragen behandelen dan allerlei vormen van kleinschalig organiseren in midden- en kleinbedrijf, van organisaties met afwijkende zeggenschapsverhoudingen, de egalitaire waarden die daarbij horen. Ook grootschalige organisaties, zowel particuliere bedrijven als publieke instellingen worden bekeken op (mogelijkheden tot) kleinschaligheid. Enkele bijdragen gaan in op de vraag wat er gebeurt met organisaties als ze groeien van klein naar (middel)groot; wat de levensvatbaarheid is van organisaties met vergaande medezeggenschap voor de werknemers; wat de kansen zijn voor de institutionalisering van het delen van de macht, behandeld aan de hand van een aantal Amerikaanse coöperatieve productieorganisaties. De pogingen van Philips tot kleinschalige werkvormen worden behandeld, evenals de structuur, werkwijze en problemen van de Rabobank. De uitvoeringsorganisatie van de sociale zekerheid wordt bekeken op mogelijkheden tot kleinschaliger vormen. De regionalisatie van de gezondheidszorg vormde een poging tot schaalverkleining; de mislukking ervan wordt geëvalueerd.

In een samenvattende slotbeschouwing van Lammers worden de diverse bijdragen in een algemener kader geplaatst en wordt de vraag beantwoord of klein ook fijn is. Conclusie: lang niet altijd, maar onder bepaalde omstandigheden best een fijn middel tegen de voortwoekerende grootschaligheid. De tendens tot grootschaligheid heeft historisch gezien ongetwijfeld de overhand. Naarmate de bezwaren van de grootschaligheid zich sterker doen voelen, is er weer aandrang te zoeken naar en te werken aan alternatieven: een beeld van een perpetuum mobile.

Met name de inleiding van Buitendam heeft een uitvoerig notenapparaat en een stevige literatuurlijst.

Van de inleiders zijn er acht verbonden aan universiteiten of hogescholen; de overigen komen van het ministerie van Sociale Zaken, Philips, Rabobank, Economisch Instituut voor het Midden- en Kleinbedrijf.

Ernst Drukker